

СИМВОЛ У МІЖКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу поняття “символ”, його природі, змінам та трансформації на сучасному етапі життя суспільства. Показана роль та значення символу в міжкультурній комунікації. Звернута увага на вплив символу у впорядкуванні соціального світу та обслуговуванні практик повсякдення.

Ключові слова: символ, архетип, соціальна реальність.

Постановка проблеми. Можна визнавати або не визнавати значимість символів, можна сперечатися щодо їх природи та призначення, але обійти пов’язані з ними проблеми неможливо.

Незаперечний факт, що в усі часи людина жила і живе у світі символів. Саме вони стали для неї тією дійсністю, яка визначає буття з усіма його гранями і складнощами. У сучасному інформаційному соціумі такі явища смислосмістовного та смислоутворюючого порядку як символи, набувають особливу значимість і особливе звучання. Актуальність дослідження обумовлена тим, що характерною рисою сучасного світу є те, що будь-яке суспільство повинно відстоювати сьогодні не тільки свою просторову цілісність та політико-економічну незалежність, але й свої символічні універсуми, які, до речі, зазнають постійної експансії з боку різних форм культурної уніфікації. В епоху “культури дозвілля”, яку переживають майже всі країни, і Україна зокрема, відбувається формування нової символічної системи. Відбувається не тільки переосмислення старих символів з позицій нових вимог, але починає формуватися уявлення про символ і символічний світ як про “посередника” у “взаємообмінах” між людиною і структурними соціальними утвореннями, між народами та державами.

Проблеми символу в наш час проявляються також у зв’язку з розширенням та поглибленням процесів міжкультурних комунікацій. Зміст і результати цього процесу багато у чому залежать від здатності її учасників адекватно розуміти один одного і досягати компромісної згоди.

Будучи невід’ємною частиною людської культури, символізм представлений величезною кількісною і якісною інформаційною різноманітністю. Вчені, що працюють з символічною реальністю, пропонують власні варіанти інтерпретації символів, висувають свої припущення щодо того, чому в різних кутках світу існують схожі символи, чому один символ має декілька інтерпретацій.

Аналіз актуальних досліджень. Значна увага проблемі символу була відведена в творчості Е. Кассіра, який розглядав символ як цілісну замкнуту символічну систему, що моделює навколишній світ за допомогою категоріальних опозицій. Він вважав, що для розкриття суті людського буття, необхідно перш за все звернутися до дослідження культури. Тому “основне питання, яке належить вирішити приступаючи до філософського аналізу

культури, це саме питання про можливість виявити за всім різноманіттям її проявів щось загальне, що лежить в її основі” [5, с. 78]. Таким загальним і виступає символ. При цьому слід зазначити, що символуєтворююча здатність людини є її “апріорною властивістю”. І тому символ – це форма, в якій знаходить своє вираження будь-який прояв духу.

Відчутний імпульс цим дослідженням додала психоаналітична інтерпретація символу З. Фрейдом, та, особливо, ідея щодо існування несвідомих структур – “колективного несвідомого”, або архетипів, які запропонував К. Г. Юнг. Психоаналітичну традицію продовжив К. Леві-Стросс, який показав наявність елементів ізоморфізму між природними, соціальними і ментально-символічними структурами. Він також визначив символізування у якості одного з трьох стовпів (поряд з класифікаціями та бінарними опозиціями) будь-якого мислення взагалі [6]. А. Ф. Лосев надає символу значення універсального інструменту пізнання світу, а Ю. М. Лотман розглядає символ як найважливіший та багатогранний знаковий засіб розкриття культури.

Герменевтичний підхід до аналізу символу в світлі філософсько-антропологічного знання розвивали Д. Гірц, Г. Г. Гадамер, Т. Боас. Проблемою інтерпретації символу цікавилися Д. Рассмусен, П. Рікер, М. Еліас. У неокласичних теоріях (Ж. Лакан, Ж. Делез, Ж. Бодрійяр та інші) символ співвідноситься з поняттям “симулякра”, який виступає як копія копії, що відпала від ідеального зразка і потрапила в хаотичний світ У Бодрійяра символ-симулякр не втілює собою жодної реальності, а сам є гіперреальністю, що не має ні витoku, ні підстави для цього.

Розгляд символу, як основного елементу соціальних взаємодій і соціальної реальності, представлений у працях С. Кримського, О. Кирилюка, Т. Парсонса, А. Шютца, Н. Еліаса. Так, дослідник соціальної реальності Х. Дункан бачить в символі головний механізм соціальної інтеграції різних груп, при цьому символи виступають як важливі елементи соціальної ієрархії суспільства [10]. Проблема профанації символу в сучасній культурі знайшла своє віддзеркалення в дослідженнях Ж. Бодрійяра, Р. Барта, К. Г. Юнга.

Символ, як важливий елемент та засіб комунікації досліджувався Р. Бартом, М. Бойченко, В. Горським, С. Кримським, В. Рубеном, М. Поповичем та іншими. Вони розуміють символ як важливих засобів комунікації та розуміння між народами та державам, де він набуває нового символічного значення та інтерпретації.

Отже, як бачимо, тема і важлива, і цікава сама по собі. І хоч пов’язана з нею проблематика представлена багатьма працями, слід зазначити, що і в сучасному світі символи не втрачають своєї ролі й значення. Засвоєння індивідом символів робить його свідомим суб’єктом власної активності та членом міжкультурної комунікації, яка набуває гостроти в епоху глобалізації. Тому метою даної праці є аналіз ролі символу в рамках міжкультурної комунікації через його онтоантропологію.

Виклад основного матеріалу. Символ – універсальний феномен, який в чуттєво-сприйнятливій формі виражає, зберігає і транслює ідеї і цінності, засадничі як для розвитку, так і для функціонування культури. Символ, діалектично сполучаючи в собі ідеальне і матеріальне, одиничне і загальне, раціональне і ірраціональне, представляє універсальну форму вираження соціокультурного існування людини.

Якщо виходити з етимологічної точки зору, то слово “символ” походить від грецького слова “symballein”, що означає “зв’язати разом”. Слово “symballo” спочатку позначало знак пізнавання: це був предмет, розділений на дві половинки, з’єднання яких разом дозволяло носіям кожної частини дізнатися один в одному брата і спробувати отримати користь в нових обставинах. Отже, спочатку символ – це результат випадкового збігу, зустрічі, тобто знак, який вказує на злиття і єдність двох начал. Тим самим ми бачимо, що в своєму первинному значенні символ має онтологічне походження. Проте із самого початку символ припускає в собі елемент наявності, випадковості, збігу, якість ірраціональне значення. Іншими словами, якщо мова йде про з’єднання двох начал, то це є раціональне значення символу, а якщо про випадковий збіг, то – ірраціональне. Продовжуючи цю тему, Л. Бенуас пише про те, що символ є “елементом-містком”, що дозволяє навести лад в мисленні [1, с. 5].

Разом з тим, розвиток уявлень про символ, визначення специфіки символізму неможливо без розгляду його коріння. При взаємодії з реальністю людина отримує образні уявлення про неї, тобто людина взаємодіє з психічною реальністю, яка розглядається як досвід, як образ і як сама природа і функція психічного. Як досвід або переживання психічна реальність включає все, що здається людині реальним або містить в собі силу реальності. А як результат – отримує психологічні поняття, поняття про дійсність, яку людина склала при взаємодії з нею. Вони виступають точкою опори, від якої відштовхується творчість, необхідна ступінь пізнання, відрізок шляху, який людина повинна подолати. Все те, що ми розуміємо як “суб’єктивні образи об’єктивної реальності” є символи-ієрогліфи, умовні знаки цієї реальності.

Накопичені людиною знання упорядковуються і зберігаються, стають здобутками культури. Чим обумовлюється єдність конкретної культури? Наявністю колективної пам’яті, яка може зберігатися у вигляді записаного тексту або в пам’яті індивідів. Комбінацією цих двох видів є традиції, звичаї, обряди, усна народна творчість.

Але яким чином можна зберегти в пам’яті індивідів впродовж багатьох століть народні оповідання, билини, оповіді, великі і складні тексти типу “Іліада”, “Епос про Гільгамеша”, “Повість минулих літ”, “Велесова книга”, “Слово о полку Ігоревім” та інших. Висновок один: тільки в тому випадку, коли структура тексту відповідає структурі свідомості його носія. Останнє, як показала аналітична психологія, виявляється у вигляді символічної репрезентації структур несвідомого, тобто у вигляді символів. В символі, як відзначає Ю. М. Лотман, вміщена “здатність зберігати в згорнутому вигляді

великі та значні тексти” і тому в символі “здійснюється пам’ять культури про себе” [7, с. 192]. Яким же чином це можливо? Змістовну відповідь на це питання може дати “глибинна психологія” К. Г. Юнга, а саме, його теорія “колективного несвідомого”, що дала науці поняття “архетип”. В своїх міркуваннях Юнг виходить з того факту, що “певні ідеї існують повсюдно, у всі часи” і “вони не творяться індивідами, а відбуваються – навіть силоміць втручаються у свідомість індивіда” [9, с. 133].

Цим К. Юнг як би підводить під філософію Платона емпіричне, психологічне обґрунтування. Ці “нестворені ідеї” він називає “колективним несвідомим” і стверджує, що вони ідентичні у всіх людей. Отже, природа “колективного несвідомого” – надособова.

У своєму первинному значенні “несвідоме” розумілося як якесь вмістилище, де скупчується все те, що було пригнічене або забуте, тобто уявлення, які витіснені зі свідомості.

Внаслідок досліджень несвідомого та процесів сновидіння, К. Юнг постулює, що “Чим би несвідоме не було, воно є природним явищем, відтворюючим осмислені символи” [9, с. 93]. Ґрунтуючись на цій тезі, ми можемо стверджувати, що символ – продукт символічної репрезентації структур несвідомого.

Відомо, що разом з індивідуальними символами є і колективні, на яких ґрунтуються міфи і релігії. Але яким би не був символ – індивідуальним або колективним, виникає він з несвідомого, або свідомо (по Юнгу) його неможливо винайти. Він завжди більш ніж раціональне поняття, тому що він уходить корінням в несвідоме, в психіку. Психіка ж, як відомо, є щось більше ніж свідомість, оскільки вона не тільки отримується в життєвому досвіді, але і породжена природою. Людина з’являється на світ не з “порожньою психікою”, тоді як свідомість можна порівняти з “чистою дошкою”. Психіка – це підсумок еволюції всього людства, народів, племені, роду, сім’ї, тваринного світу (інстинкти). Символ вкорінений в несвідомому. “Так само, як рослина приносить квіти – пише К. Юнг – психічне народжує свої символи”, а “культурні символи – важливі складові нашого ментального пристрою” [9, с. 85]. Що ж представляє цей “ментальний пристрій”, або “архаїчні пережитки”, “колективне несвідоме”? Для того, щоб можна було визначити їх зміст, дослідник ввів поняття “архетип”, охарактеризувавши його як опис пояснення платонівського “ейдосу”. Проте точного визначення поняттю “архетип” він не дає. На наш погляд, це пояснюється загальнометодологічним підходом творця “глибинної психології”. Ну а поскільки термін “архетип” відображає зміст “колективного несвідомого”, який в свою чергу виявляється як символ, то відповідно і зміст, і дефініція поняття архетип так само символічно. Так К. Юнг описує архетип як “первісний образ”; тенденцію до утворення певних уяв; інстинктивний вектор; мислеформу; спонукальну специфічну енергію; єдність образу і емоції і тому подібне.

Оскільки архетипів існує безліч, найбільш важливим, об’єднуючим моментом виступає, на наш погляд, їх емоційно-енергетична характеристика.

Ми пов'язуємо це з тим, що само "слово" володіє певною психічною енергією. Підтвердженням цього є те, що у людей, які живуть у первісному суспільстві, предмети навколишнього світу, як і раніше, наділені психічними якостями. Отже, архетип виступає як психічний феномен, що репрезентує "колективне несвідоме". Архетип – це пучок, або "вичавки" певного роду символів. Іншими словами, з одного архетипу може бути утворено велика кількість символів. Але всі ці символи збігатимуться і об'єднуюватимуться в одному загальному для них архетипі.

Відтак можна сказати, що онтологія символу криється у колективному несвідомому і є психічним феноменом, який конструює, систематизує та направляє повсякденну реальність та суспільне життя в цілому. Як справедливо відзначав Д. Гірц, патерни культури, як "символічні джерела світла", необхідні, щоб орієнтуватися в світі. "Без них, впорядкованих систем символів, людина і людство були б приречені на хаос безглузвих дій і спонтанних емоцій" [3, с. 128]. Керуючись патернами культури, системами значень, що історично склалися, ми надаємо форму, порядок, сенс і напрям нашому життю.

В залежності від типів дії, символи можна класифікувати на зовнішні і внутрішні. Стосовно сфери повсякденного життя перші виступають як механізм дії і при цьому знімають різного роду соціальні проблеми (завдяки неподільності соціального і політичного простору). Усунення суспільних проблем за допомогою вступу до системи соціальних символічних відносин не є принципово новим вирішенням соціальних конфліктів. Символи внутрішньої стосуються конкретної особи і відносяться до області індивідуально-значущого символічного досвіду, який дозволяє людині формувати своє власне світовідчуття і світобачення.

Не дивлячись на достатньо велику кількість символічних теорій, можна виділити декілька основних моментів. Символ – це конкретна річ, "яка співвідноситься з чимось визначеним у свідомості" [8, с. 129]. Символи задають алгоритми індивідуальної і колективної поведінки, а створюючись в нетрях мислення, вони відтворюються у вигляді ідей, думок і цінностей.

Таким чином, з'ясовуючи сутність символу, можна сказати, що він виступає як одна з суттєвих характеристик свідомості та підсвідомості, які впливають на всі сфери психічного життя та онтологічні практики індивіда. Крім того, оскільки справжнє значення символу є прихованим, то символ впливає на соціальну реальність не через один свій зміст, а й через своє "пред'явлення", тобто є документом, по якому пізнаються члени якогось окремого співтовариства. Будь то релігійний символ, або світський, подібно до мітки, посвідчення або пароля – в будь-якому випадку "значення символу засноване на його наявності і пред'явленні та отримує свою репрезентуючу функцію лише шляхом пред'явлення або вислову" [2, с. 117].

Те, що значення символу засноване на його "наявності" і "пред'явленні", показує, на те, що соціальна символіка має де щось, що вказує на інше, незалежне від неї. А тому, сам символ і є саме буття, що маніфестує.

“Пред’явленість” символу полягає у виявленні того, чого немає реально в наявності зараз, але що є наявним у світі. Наприклад, через символ потойбічний світ пред’являється світу потусторонньому. Символ вказує на те, що не може бути схоплене в конкретних життєвих формах, що не володіє характером тілесної конкретності.

Всі ці характеристики дають можливість детермінувати наступне: символ може виступати і виступає як систематизуючий та упорядковуючий елемент, що постулює динаміку людських відносин.

Отже, враховуючи своєрідність символів, ми можемо, по-перше, розглядати їх як інструменти, пов’язані з конструюванням нової реальності, не детермінованими безпосередньо відносинами між людиною і людиною, людиною і природою. По-друге, ми можемо стверджувати, що символи, завдяки людській здатності надавати символічне значення мисленню, діям та предметам, а також сприймати символи, формують певну культуру. По-третє, культура, через символи, упорядковуючи мислення, дозволяє зв’язати в єдине інститути і процеси, упорядковує і самі об’єктивні явища і процеси, вносячи системоутворюючі елементи відповідності ієрархії.

Таким чином, мова йде, по суті, про те, що символ лежить в основі процесу конструювання реальності, виступаючи в якості не тільки фундаментальної основи, але і безпосередньо матеріалом конструювання. Це пов’язано з тим, як вважає Д. Гірц, що “з перших кроків людської історії люди, щоб забезпечити собі інформацію керівництва до дії, були вимушені звертатися до культурних джерел – акумульованої суми символів. Без символів реальність була б хаосом” [3, с. 132]. Символи є не просто корелятами нашого біологічного, психологічного або соціального буття. Вони є інструментами та, водночас, передумовами в конструюванні соціальної реальності.

Завдяки символу ми здатні найбільш адекватно “перевести” на зрозумілу нам мову повідомлення інших народів та культур. Тому міжкультурну комунікацію можна розглядати як символічний процес обміном значеннями між представниками різних культур. А культура представлена у вигляді символічної системи, в якій виражаються ключові ідеї, цінності, норми і стандарти певного суспільства і культури. В зв’язку з цим, можна виділити наступні типи символів – соціальні, етнічні, міфологічні, релігійні, художні, політичні і державні (останній тип символів складається в тому випадку, якщо культурна спільність є носієм державності). Не дивлячись на те, що в рамках будь-якої символічної системи культури ці типи символів знаходяться в тісному взаємозв’язку і взаємодії, в різні історико-культурні епохи і у різних народів переважають ті або інші типи символів.

Можна сказати, що символи, завдяки своїй функціональності, служать формою для вираження понять та уявлень, які можуть мати різні смислові грані для інтерпретації. Тому розшифровка символу передбачає пізнання відповідно до ідейно-світоглядного контексту. Виходячи з власних уявлень

про духовно-світоглядні пласти інших культур, людина може більш повно зрозуміти символіку інших народів. Так, символи покликані бути способом усвідомлення ідей і цінностей, прийнятих в певній культурі, в рамках якої індивід проходить соціалізацію. В цьому випадку символи мають певні традиції тлумачення свого змісту, які закріпилися в системі наук, релігії, філософії, мистецтві. Також символи допомагають індивіду засвоїти і прийняти базові поняття, норми і цінності своєї культури. Символ виявляється адаптивним механізмом залучення людей до певних способів сприйняття і пізнання світу. Виконуючи роль засобів адаптації до світу і культурного середовища, символ задає таку поведінку, яка збігається з ритмом життєдіяльності колективу та природи.

Символи виступають засобом об'єднання людей у соціальні групи і спільноти, способом ідентифікації індивідів. Вони фіксують соціальні статуси індивідів, а також є вираженням соціальних зв'язків і стосунків. Не остання роль символу у встановленні міжкультурної комунікації не лише між індивідами і групами в межах єдиного культурного простору, але і між різними культурами. Міжкультурна комунікація – важлива ланка міжкультурної взаємодії, в ході якої здійснюється процес передачі і обмін повідомленнями (знаннями, відчуттями, духовним досвідом тощо) між культурними суб'єктами за допомогою спеціальних знакових засобів (природних і штучних мов). Повідомлення є текст, який може бути прочитаний представником іншої культури лише на основі адекватного пізнання його знаково-символічного змісту.

В процесі міжкультурної комунікації завжди є ризик того, що її учасники можуть вкладати різні сенси в один і той же символ. Тут виникає проблема культурних різночитань в інтерпретації символу, що обумовлене культурними відмінностями між суб'єктами комунікації. Можливі соціально-психологічні реакції індивідів по відношенню до “чужих” культур (культурний шок, етноцентризм).

Комунікація між суб'єктами зі схожим культурним базисом відбувається значно легше. Вказується на те, що ступінь схожості (розрізнення) культур, що зіставляються, може бути різною. Полярними в такому зіставленні будуть: дуже близькі культури – максимум схожості і мінімум відмінностей; дуже далекі культури – мінімум схожості і максимум відмінностей. Ознаки міжкультурних відмінностей інтерпретують як відмінності вербальних і невербальних кодів у специфічному контексті комунікації. Незнайому культуру слід розглядати як систему, що самоорганізується, має специфічний для неї набір кодів, що є для іншої окремої культури “чужими”. Процес розуміння незнайомої культури є розшифровка “чужих” кодів, перетворення їх в свої “власні”.

Серед труднощів міжкультурного спілкування слід назвати, перш за все, різного роду комунікативні бар'єри – мовні, релігійні, політичні тощо. Ці бар'єри особливо явно проявляються на міжрегіональному, міжнаціональному, міжцивілізаційному рівнях комунікацій. Ось в таких

ситуаціях і зростає роль і значення культурних символів – прадавніх та універсальних засобів комунікації. Саме через символи народи, що мають різні мови і культуру, можуть сформувати той смисловий простір, в якому буде простіше знайти взаєморозуміння. Символи не лише акумулюють соціокультурний досвід життєдіяльності певної спільноти, але й виконують комунікативно-інформаційну функцію і, тим самим, сприяють взаємообміну ідеями і цінностями як всередині, так і в міжкультурних контактах. Міжкультурна комунікація ґрунтується на символічній взаємодії суб'єктів інтеракцій, культурні відмінності яких можна розпізнати під час розкриття смислового змісту символів.

Отже, можна зробити **висновки** про те, що символи в міжкультурній взаємодії займають важливе місце. Вони здатні забезпечити змістовним способом вираження не лише знань та уявлень, але і відчуттів, інтуїтивних прозрінь, містичного досвіду, здатні впливати як на раціональну рефлексію, так і на чуттєво-емоційний рівень. Символ – прадавній винахід. Завдяки своїй вкоріненості в буття, він покликаний не тільки бути певним способом “входження” людини в соціо-культурний світ, але й дозволяє її учасникам спілкуватися не лише в безпосередній взаємодії, а й крізь час і простір, тобто проявляє свій антропологічний вимір. Розширення і поглиблення процесу міжкультурної комунікації сприяє взаємозбагаченню культур, їх глибокому і всезагальному взаємопізнанню. Звідси виникає потреба в пошуку символів, здатних стати духовно-етичною опорою для подолання негативних явищ в соціокультурній сфері життєдіяльності як окремих народів, так і в цілому у світі.

Література

1. Бенуас, Л. Знаки, символы и мифы [Текст] / Л. Бенуас. – М. : АТС, 2006. – 158 с.
2. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод / пер. с нем. [Текст] / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1998. – 704 с.
3. Гирц, Д. Влияние концепции культуры на концепцию человека// Антология исследований культуры [Текст] / Д. Гирц. – Спб. : Университ. книга, 1997. – Т. 1. Интерпретация культуры. – 728 с.
4. Кассирер, Э. Избранное. Опыт о человеке [Текст] / Э. Кассирер. – М. : Гардарики, 1998. – 472 с.
5. Кассирер Э. Философия символических форм [Текст] / Э. Кассирер. – М. ; Спб. : Университетская книга, 2002. – Т. 2. – 279 с.
6. Леви-Стросс К. Структурная антропология [Текст] / К. Леви-Стросс. – М. : Эксмо-Пресс, 2001. – 512 с.
7. Лотман, Ю. М. Символ в системе культуры [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. – С. 191–199.
8. Мамардашвили М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке [Текст] / М. Мамардашвили, А. Пятигорский. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 275 с.
9. Юнг К. Г. Архетип и символ [Текст] / К. Г. Юнг. – М. : Канон, 1991.– 304 с.
10. Duncan H. D. Symbols in society. – N. –Y., 1968. – 267 с.

Summary

Boyko, Olga. Symbol is in cultural communication.

The article is devoted to the analysis of concept “character”, his nature, to the changes that to transformation on the modern stage of development of society. A role is rotined that value of symbol in to cultural communication between people and states, in organization of the social world and maintenance of practices of daily occurrence.

Keywords: *symbol, archetype, cultural communication, social reality.*

Отримано 25.11.2011